

Setembre social | | Actualitzat el 09/02/2023 a les 18:03

## **Dolors Marín: «Les dones són les que construeixen un veritable teixit a l'entorn de les cooperatives històriques»**

*Especialista en moviments socials i la formació de la cultura llibertària a Catalunya, també ha estudiat els espais afins d'alguns d'aquests moviments, com ateneus o cooperatives, o el feminisme incipient de les dones espiritistes del primer terç del segle XX | «El jovent va emigrar del camp a la ciutat, i va tenir la necessitat de crear noves famílies, i les va trobar a l'entorn d'ateneus i cooperatives»*



Dolors Marín considera que tenim «molt a aprendre dels moviments que han estat abans que nosaltres, perquè tenim una tradició i tot un patrimoni acumulat» | Josep Comajoan

Dolors Marín Silvestre (l'Hospitalet de Llobregat, 1957) és historiadora. Experta en la història dels moviments socials europeus contemporanis, s'ha especialitzat en l'estudi de la formació de la cultura llibertària a Catalunya i l'organització de grups d'afinitat entorn de l'anarquisme, però també d'ateneus populars o cooperatives, i del paper que hi van jugar les dones obreres. El juny passat va fer la presentació del llibre *El moviment feminista cooperatiu*, de Marc Dalmau i Mar Masip, editat per la Fundació Roca Galès amb Cossetània Edicions.

**Comencem reprenent el fil del que deies a la ressenya del llibre *El moviment feminista cooperatiu* a la revista *Cooperació Catalana*. Hi deies que és «una aportació novedosa i**

**necessària dins de les nostres genealogies femenines, òrfenes de referents històrics». Realment és així de greu? I òrfenes perquè la societat patriarcal de cada moment va atorgar a la dona un paper secundari, o perquè la realitat va ser tota una altra però se us ha invisibilitzat en la història?**

Les dues coses. Tot va relacionat. El llibre és magnífic perquè per primera vegada apareixen els rostres de totes aquestes dones. Fins ara només coneixíem la Micaela Chalmeta, i perquè ja havia estat recuperada en alguns llibres sobre història del cooperativisme. Però ara ens han aparegut la Regina Lamo i moltes altres dones que van tenir un paper molt actiu, no només durant els anys de la dictadura de Primo de Rivera, que estaven més invisibilitzades, sinó sobretot durant els anys republicans, que ja van poder fer conferències. I sobretot engrescar a les altres dones a participar en el moviment cooperatiu. Perquè en el fons era la dona la que anava a comprar i depenia d'ella que la cooperativa, sobretot la de consum, tingués èxit o no. Per tant, la societat patriarcal per una banda va invisibilitzar les dones, i per una altra, l'escriptura de la història ha contribuït, i molt, a fer que aquestes veus i rostres es mantinguin oblidats. És fonamental, sobretot per rescatar aquestes petjades, i per veure quines pràctiques feien servir les dones, aquestes àvies nostres, per mirar de construir moviments socials. No oblidem que aquestes dones tan actives són les que construeixen un veritable teixit entorn de les cooperatives, anant amb els seus fills als actes lúdics que organitzaven, anant a les excursions, o a la biblioteca.

**És a dir, que en el moviment cooperatiu trobaríem potser una presència femenina fins i tot més alta per tots aquests factors que deies que en altres moviments populars?**

Sí, això és bàsic. Jo vaig fer la tesi sobre els grups d'afinitat anarquista, i era el mateix fenomen. No s'explicaria l'efervescència de la gent que apareix a la guerra civil amb el fusell a la mà a defensar l'ateneu, la cooperativa, el petit local on es reuneixen, l'escola racionalista, si no s'hagués creat aquest teixit on participen les dones. Perquè a diferència dels sindicats, aquests espais que creixen a cada barri els conformen homes i dones que creen xarxes de sociabilitat. I sense les dones no existeix. Quan vaig fer la tesi també em va interessar molt veure l'endogàmia en aquestes xarxes, com en els ateneus anarquistes aquells nois que hi portaven les germanes, aquestes s'acabaven casant amb els companys del grup. I així es creava un substrat alternatiu republicà, anarquista, socialista, heterodox, del POUM, un teixit social d'esquerres on les dones eren el nexa de tota aquesta sociabilitat. Sense elles no s'entendria el moviment ateneístic, no s'entendria des dels banys de sol, el naturisme, el nudisme, les opcions vegetarianes? Els ensenyaments nocturns d'ateneus i cooperatives no s'entendrien sense la presència de la dona.

***«El jovent va emigrar del camp a la ciutat, i va tenir la necessitat de crear noves famílies, i les va trobar a l'entorn d'ateneus i cooperatives»***

**I això ens explica, en part, que després al 36 hi hagués aquesta efervescència a Catalunya també amb presència femenina?**

Sí, això ens explica, per exemple, el fet de les milicianes, que és impensable en altres llocs on no hi hagués hagut aquesta sociabilitat. Tenim dones de les cooperatives que marxen al front, amb els seus germans, el seu marit o company, perquè entenen que la lluita antifeixista és una part més de la sociabilitat que han estat construint durant tants anys.

**La realitat era la mateixa en un entorn urbà i rural?**

Era diferent. Aquest fenomen d'associacionisme obrer el trobem sobretot a l'entorn urbà. La gent

ha emigrat del camp a la ciutat, ha perdut el nexa amb la família d'origen, i el que fan en arribar a l'entramat urbà, sobretot a la perifèria de Barcelona, però també a Sabadell, Terrassa o Reus, és tornar a construir família. I aquesta vegada ho fan a partir de l'entorn associatiu, per això és tan fonamental. Estem parlant sobretot de molt jovent que necessita trobar xarxes de sociabilitat del tipus que siguin.

**I parlant del paper de la dona en els moviments socials històrics, no només limitats en el cooperativisme. Ja dins l'urbà, trobem diferència entre la participació de la dona en una Barcelona, en una Barcelona de barris populars o ja finalment les perifèries urbanes de Barcelona que tu també i tan bé coneixes?**

Tant Barcelona com les perifèries van una mica a una. Barcelona està composta de molts petits barris, tots amb les seves petites perifèries. Quan hi ha les agregacions a Barcelona, trobem, per exemple, barris que havien estat molt radicalitzats com Gràcia o Poble Nou. Però tenim tot un entorn de fàbriques, barraquisme i habitatge molt pobre, els caldos de cultiu no només de les cooperatives, sinó dels ateneus, o de les cases del poble dels radicals. En tot aquest context urbà hi trobem la necessitat de crear espais nous de sociabilitat, digues-li cooperativa, biblioteca obrera, o casino, que també en molts llocs se'n va dir així. Trobem el fenomen en tots els nuclis que es comencen a industrialitzar, a partir dels anys 50-60 del segle XIX. I tot això porta de la mà les primeres associacions lligades a l'AIT -l'Associació Internacional de Treballadors-, però també Rochdale i el moviment cooperatiu. En una època que, encara que no hi hagués internet, ells ho rebien i ho llegien tot. Sobretot tindrem una gran influència francòfona. No oblidem que Monturiol ja era amic d'Étienne Cabet, i per això tindrem els icarians a Barcelona; llegiran Fourier, que serà publicat a Barcelona el 1841 per una dona? Hi trobem ja tota una introducció de totes les idees europees d'oposició al capitalisme. D'una manera o una altra. Però ells volen trobar una solució a aquest capitalisme que els despersonalitza, que els ha fet marxar d'on han nascut per convertir-los en un número davant una màquina, treballant a preu fet. Intenten trobar solucions i, encara que fossin analfabets, de seguida intentaran autoformar-se, editar, tenir impremtes -que és importantíssim-, tenir mitjans de premsa, i sobretot, associar-se.



*Dolors Marín, durant un moment de l'entrevista, a l'Hospitalet, població on viu Foto: Josep Comajoan*

**Em parles de personatges vinculats al món llibertari. Tu ets especialista en la història del moviment llibertari, d'anarquistes i lliurepensadors. I lliurepensadores. Què va representar tot plegat en aquest país, per què sembla que aquí van quallar més aquestes idees, i què en queda avui d'elles?**

Va quallar al nostre país sobretot per la situació d'indefensió de la classe treballadora, que a Catalunya es decanta molt per l'anarquisme perquè és l'opció que realment li soluciona les coses. Si la CNT no hagués optat per l'acció directa i per l'acció violenta, no hauria tingut tants milers d'afiliats, ens agradi o no. Es guanya la vaga de la Canadenc a partir d'unes vagues duríssimes per a la classe treballadora. I totes aquestes idees impregnen i molt els nostres besavis. Si s'hagués garantit una estructura més legal, unes vies més reformistes, potser no hauríem tingut tots els fenòmens de violència al carrer que van anar naixent, però és precisament la violència del capitalisme la que genera aquesta resposta obrera. Per mi ha estat interessant no només estudiar l'anarquisme, sinó veure que durant la guerra civil, o la Revolució que en deien ells, el que apareix és el fenomen col·lectivitzador, que és fill de tot el moviment cooperativista. La idea de poder funcionar sense patró és un salt qualitatiu importantíssim, però és com molts, com el mateix Peiró, que va ser ministre d'Indústria, ja tenen experiència en les cooperatives obreres. Hi ha una experiència que es remunta a les primeres cooperatives de producció, com pot ser La Redentora, aquí mateix a l'Hospitalet-Collblanc, o les cooperatives de vidre, on no es necessita inversió, per començar a pensar que podem funcionar sense un patró capitalista. I és així com es donaran aquestes grans experiències úniques en el món.

**I què queda avui de tot això? O què en va quedar després?**

Uf? una repressió brutal. Alguns van marxar a l'exili, a altres els van passar per les armes. I en principi semblava que l'oblit s'anava a imposar, però des de fora del país van començar a investigar sobre aquests processos. Després nosaltres mateixos. I ara queda un pòsit important dins l'imaginari cultural català, amb uns referents que no se n'han anat mai. A la que preguntes, tothom tenia un avi o una tieta anarquista. I això va impregnar molts moviments com el de renovació escolar, amb l'experiència de Ferrer i Guàrdia i els Ateneus, va influir molt en el moviment de mestres dels anys seixanta i setanta, la idea de l'escola lliure, racionalista, laica. Va impregnar també un procés, que va acabar, però que durant els anys de la transició es va intentar fer col·lectivitzacions o processos cooperatius en el tèxtil català, que s'estava desmuntant. Hi havia un pòsit que es mantindrà viu amb gent com en Manuel Cruells, o en Pérez Baró, que van intentar salvar-lo per la posteritat. I ara nosaltres que encara estem investigant, perquè aquesta paperassa, hi és. I a veure què en traiem.

*«Cooperatives de producció on no es necessitava inversió, van fer començar a pensar que es podia funcionar sense un patró capitalista»*

**Has parlat de simpaties cap a l'acció directa. Això en el país de ni un paper a terra i on els contenidors tenen més protecció que les persones mateixes. Era realment així?**

Sí, és clar! Jo quan vaig investigar els grups d'afinitat, el que m'interessava era saber què tenia aquella gent al cap per sortir a defensar, per exemple, un ateneu. Ateneus que no només hi havia anarquistes, hi havia des de gent de Nosaltres Sols -o sigui, superindepes- a ERC o gent

del POUM. Volia saber què feia que aquesta gent ho sortissin a defensar amb la vida, que és molt bèstia. Doncs bé, defensaven tot aquest imaginari cultural que havien anat creant en part amb l'acció directa. Perquè si la CNT va ser alguna cosa és perquè guanyava les lluites. Ja que un sindicat on només fessin el *hippie* i aprendre balls de saló, no els hagués funcionat. Hauria estat una associació cultural. Per això ja teníem els Amics del Sol, o moltes revistes naturistes. Sinó que realment guanyaven vagues i estaven oposant-se a una classe patronal terrible, que en els anys del pistolisme no va dubtar a matar-los. Un fenomen com el del pistolisme que només es va donar a Catalunya. Això què vol dir? Que teníem una classe patronal molt radicalitzada i que en el moment que no volien pactar amb els obrers decideixen eliminar-los directament. I és clar, els altres també s'organitzen, amb els grups d'afinitat, i n'hi haurà d'armats, però d'altres que faran teatre o muntaran una impremta. Ells diversifiquen tota aquesta acció. Perquè diuen que no volen fer la Revolució si no hi ha una persona l'endemà de la Revolució digna de viure en aquest context revolucionari. O sigui, ells tenien molt clar que no es poden canviar les estructures econòmiques, socials i polítiques si no hi ha uns nous ciutadans que puguin viure en aquesta societat.

**La Barcelona rebel, la rosa de foc, i si cal, ho fem extensiu a tot Catalunya, és realment cosa del passat, està aniquilada del tot, o en realitat està en somort a l'espera de la pròxima vegada? Què podem aprendre de la història, en aquest sentit? Per exemple, els fets d'octubre de 2019, després de la sentència de l'1-O, va ser una espurna que no va acabar de quallar, o soc jo que ja em flipo?**

No, no. Hi ha un substrat d'una ciutat, que és la rosa de foc. Hi ha sobretot una conformació de barris, a Barcelona, amb una estructura descentralitzada de la ciutat, que és com una ciutat de petites perifèries. A més, hi ha el que se'n diu l'àrea metropolitana, o les perifèries de Barcelona, o el que l'Oyón, el geògraf, en va dir molt encertadament el «cinturón rojinegro» dels anys trenta. I sempre tenim una migració constant, de gent jove, amb ganes, que venen atrets per la idea de la rosa de foc. Tot això no s'ha apagat. Malgrat la repressió franquista, malgrat l'envelliment de la societat, sempre queda un pòsit, d'idea d'autonomia, d'independència si vols, de mantenir tota una tradició, que no és només la llengua, sinó tot un imaginari cultural popular súper ben arrelat. La idea escatològica dels caganers catalans no és broma, és una tradició irredempta i anticlerical. També hi ha una tradició lliurepensadora i anticlerical fonamental. I tot això està lligat a la literatura que hem llegit, al que es va editant? Hi ha un fil vermell, que en deia en Francesc Ferrer, que mai s'ha tallat.

**Recuperar la memòria històrica, també de determinats moviments populars, seria un primer pas perquè algun dia aquests moviments puguin tornar a tenir el protagonisme que van tenir en el passat?**

És clar. Qui perd els orígens, perd la identitat. Jo soc molt partidària de fer una cosa que en diem rutes urbanes, que ara s'ha posat més de moda, que és passejar pels barris i recordar on hi havia un ateneu, on hi havia una escola racionalista, d'on van marxar els homes i les dones al front? Perquè si ha passat una vegada, pot tornar a passar, però si ho esborrem de la memòria col·lectiva, que és el que volen els feixistes, pensem que això no ha existit mai. Recordo que quan van sortir els moviments d'objecció de consciència, ells no sabien que abans de la guerra, ja hi havia moviments d'objecció de consciència, amb un gran rebuig a la guerra del 14. Per desgràcia, els moviments alternatius sempre ens sembla que comencem de nou. I tenim molt a aprendre dels moviments que han estat abans que nosaltres, perquè tenim una tradició i tot un patrimoni acumulat. Això és important. Ho veig també en el feminisme. La manca de referents de dones fortes i poderoses. És el mateix, tots els moviments socials i alternatius ens hi trobem. Si tornem a posar els nostres referents als carrers, és recuperar i empoderar-nos cada dia amb el que teníem abans.

*«Per desgràcia, els moviments alternatius sempre ens*

---

## *sembla que comencem de nou»*

**Ara que parles de la recuperació de la memòria històrica, pel que fa al paper de la dona, he llegit com et lamentaves que en els llibres de text de secundària hi surten poc més que algunes imatges de dames victorianes sufragistes?**

Sí, i vençudes, que se les emporta la policia derrotades. És un desastre. Quina nena es pot emmirallar en una senyora que, bé, que no era ni com la seva àvia? No hi ha imatges fortes de dones vencedores, de dones parlant davant d'altres dones, com seria l'Emma Goldman, o qualsevol dona, tant de dretes com d'esquerres. Aquí també tenim la Francesca Bonnemaison, que era una dona de dretes, però que crea una obra importantíssima d'educació de les dones. No tenim referents de dones, molt malament. O no se n'han adonat o ho estan fent amb molt mala idea, d'esborrar aquests referents femenins, que les nenes no s'hi puguin emmirallar.

**El 2011 lamentaves en una entrevista que la recerca història sobre el moviment llibertari es feia quasi per militància. Estem en aquestes, encara?**

Sí. Per desgràcia, sí. Fins fa poc el moviment llibertari es veia només com una cosa molt violenta, i encara hi ha aquest estereotip i encara em pregunten molt sobre aquest clixé. No s'ha mirat mai tota l'obra constructiva de la Revolució espanyola, no només les col·lectivititzacions, sinó també les escoles que floreixen per tot arreu, o els centres obrers. No s'ha mirat mai tota l'obra d'edició de llibres, fullets, etc., de les editorials obreres, que és un patrimoni que hauríem de conservar i divulgar. I en canvi encara hi ha l'estereotip. Perquè, vulguis o no, el moviment anarquista va decididament contra el poder, i a aquest no li interessa. Com a molt, li interessa de tant en tant recuperar la figura de la dona vestida de miliciana, perquè queda molt bonic, com si fos una postal, però no es va més al fons, ni es pregunten si aquesta dona va morir a Ravensbrück o als camps de concentració de França. No es va més lluny, i és una pena, perquè hi ha com una vulgarització de la guerra civil, i de l'anarquisme, en algunes pel·lícules, però no hi ha un estudi ben fet del que significava el moviment anarquista per als obrers i les obreres.

**Un tema que m'ha cridat l'atenció és que el 2018 vas publicar un llibre sobre les dones espiritistes i lliurepensadores, pioneres en la lluita pels drets civils, i dels drets de les dones en concret. Vist amb ulls d'avui dia, lliurepensadores, encara; espiritistes ens remet a una certa marginalitat, per no dir-ne gairebé friquisme. Però no, oi?**

No, aquesta va ser la meva sorpresa. Ja fa més de vint anys, quan vaig investigar la Setmana Tràgica, per rescatar el paper de les dones i dels ambients marginals en la revolta de juliol de 1909, vaig començar a veure aparèixer aquestes dones. I m'estranyava molt, perquè pensava que estaven molt torrades, la veritat. I no, tot d'un plegat em vaig adonar que són les primeres que fan revistes de dones i per a dones. Que dones com l'Amalia Domingo Soler, que era una modista quasi cega, havia estat vint anys editant una revista amb molts subscriptors i que fins i tot es venia a les Antilles i a Cuba. I vaig començar a intentar investigar, i les vaig veure lligades a aquests primers moviments feministes intentant crear també el que serien fraccions de xoc, aliances on trobarem l'Autònoma de Dones, anarquistes com la Teresa Claramunt de Sabadell, o la López de Ayala, que primer va ser anarquista i després republicana, i l'Amalia Domingo Soler, que era espiritista? Hi ha plataformes de dones que intenten avançar, sobretot cap a l'educació de les dones, que és el seu gran handicap, que no hi ha escoles per a nenes. I també una mica amb el moviment associatiu de dones, perquè en aquells anys era inconcebible que es poguessin reunir. Elles van fer aquestes passes, a partir dels anys 1880, i a partir d'aquí es veu que van constituint associacions de dones...



*Dolors Marín és optimista i creu que, encara que a vegades no ho sembli, hi ha un «fil vermell» que manté viu l'esperit rebel a Catalunya al llarg de les dècades Foto: Josep Comajoan*

### **Però... I per què l'espiritisme?**

A mi em va sobtar, però ho vaig investigar. I vaig veure que dintre els cercles espiritistes, que eren com ateneus, i que n'hi havia un o dos a cada barri, que és molt, brutall!, eren els únics llocs assemblearis i on les dones podien parlar igual que els homes, és a dir, que les escoltaven. I per què les escoltaven? Perquè ells creuen que tant et pots reencarnar en un home o en una dona. Hi ha un article superdivertit de la Cándida Sanz, una dona de Gràcia, que els diu als homes: vigileu quines lleis feu, que ens discrimineu tant, que no sigui que torneu a néixer i sigueu dones. Sembla una tonteria, però davant d'un ateisme que avança molt, quan tots ells i elles havien estat formats en una tradició molt ortodoxa catòlica, pensen amb la reencarnació com a solució a mitjà termini. I aquesta reencarnació són homes i dones, i és per això que se les escolten. Creen uns moviments assemblearis molt amples, sobretot basats en la caritat, fent-li una gran competència a l'església catòlica. A més, elles diuen que no fan la caritat de la *estropajosa*, que són les dames riques de Barcelona, sinó que estan veritablement als barris. Hi lideren, per exemple, protestes de cecs o de sordmuts, i quan hi ha les grans epidèmies de còlera, ajuden a guarir la població civil. Sobre l'espiritisme, tampoc sé fins a quin punt hi creuen o no. Elles potser aprofiten aquestes xarxes per escriure, perquè se les escoltin, perquè a més elles són les primeres que estan al costat dels obrers, a partir del 1880, amb els teatres. Quan hi fan mítings obrers, Lluanas i Pujals i tots aquests de La Tramuntana, que són els anarquistes, elles també hi són, actuant amb ells, quan era inconcebible que una dona estés en un teatre. Hi ha la Claramunt, la López de Ayala, o fins i tot l'Amalia Domingo Soler, espiritista. Estan compartint espais amb el moviment obrer. Això em va fer tenir més respecte per l'espiritisme, que no té res a veure amb això que fan a la tele a les nits. Perquè ells només conceben l'espiritisme, no per encertar la loteria, sinó com a caritat, un procés molt humil, d'ajuda mútua, són pacifistes, s'oposen a totes les guerres, s'oposen a la pena de mort? i això no s'explica mai. O sigui, si hi ha un moviment pacifista important a Catalunya, és perquè el conformen els espiritistes, els teòsofs i els desertors de totes les guerres.

Aquests són els que surten a la Setmana Tràgica a la revolta contra les quintes. Fins i tot entre els detinguts del Procés de Montjuïc de 1896, que és la primera gran castanya contra el moviment obrer organitzat a Barcelona, ja trobem molts espiritistes detinguts. A més, ells van contra l'església. Diuen que encara creuen en Jesucrist, però que l'església ha pervertit el missatge; és una crítica feroç. Els llibres més anticlericals que he llegit mai són els de l'Amalia Domingo Soler, que és una dona espiritista.

### **Fascinant?**

A mi se'm va obrir un món. Aquestes dones perduraran fins a la guerra civil. A part, del moviment espiritista en neix un altre moviment, sobre el que estic treballant ara, que són els teòsofs. Aquests tenen molt a veure amb l'Índia, també amb la reencarnació, però són gent com els Maynadé, els Mateos, molt coneguts en els barris de Catalunya. I aquests teòsofs, els anys vint, ja obren una biblioteca que li diuen orientalista, fan sessions de ioga al carrer Canuda? als anys vint! O sigui, que porten tot un corrent que ara s'ha recuperat a partir del budisme, però ells ja ho fan en aquells anys. Això ens fa veure com la repressió del 39 va arrasar amb tota una cultura catalana molt rica, molt variada, perquè tots aquests són vegetarians i tal? Tots aquests se'n van a l'exili, aquests teòsofs acabaran a Mèxic, publicant amb un senyor del POUM, el Costa-Amic.

**Amb el referent històric que tu tens, com veus el moviment cooperatiu català actual? I no només em refereixo al cooperativisme de treball, també al de l'habitatge o de consum? Hi ha alguna guspira que creguis especialment interessant, amb els referents històrics que tenim, o estem a anys llum de donar-se aquells escenaris de finals del XIX i principis del XX?**

Hi va haver un moviment interessant entorn del cooperativisme en els anys de la transició, que per desgràcia no va quallar, potser per manca d'experiència, perquè tothom en tenia moltes ganes. Però les crisis econòmiques del 78-79 van ser brutals, sobretot en el tèxtil. A Badalona sé que es van intentar crear cooperatives, salvar de la desfeta. Es van muntar també cooperatives de consum, escoles cooperatives? Però hi va haver una mica de baixada. I ara per sort, amb la gent jove hi ha un reflux importantíssim. I penso que estem en molt bona onda. La gent jove té una experiència diferent, no estan tan massacrats per la repressió franquista com la nostra generació. Estan molt frescos. Jo ho veig amb els meus nebots, amb els meus fills, que estan fent coses noves. Hi ha cooperatives d'edició, de premsa, de llibres, cada vegada més habitatges cooperatius, cooperatives de consum, petits projectes que van sorgint de tres o quatre persones que van a produir ous o tal cosa. Ho veig molt bé!

*«A diferència dels sindicats, ateneus i cooperatives que creixen a cada barri els conformen homes i dones que creen xarxes de sociabilitat, i sense les dones no existeix»*

**Quin paper ha de jugar l'educació en la conformació d'una nova societat més justa? L'ensenyament públic està fent la funció de crear persones lliures que lluitin per un món més just i feliç?**

No sé si l'ensenyament públic, però els mestres i professors, sí. A vegades, tot i que ens envien un currículum des de Madrid que hem de complir, jo he vist que gràcies a l'esforç militant total de mestres i professors, en moltes escoles les nenes han pogut celebrar uns 8 de Març preciosos? Sense l'esforç decidit dels professors i de les professores no estariem on estem. Perquè



l'ensenyament públic ha de ser molt vocacional, i estic admirada d'aquells profes que veritablement tenen vocació. L'única manera de transformar la societat és l'educació, més que les estructures exteriors. Si fem una societat igualitària i tolerant des de l'escola, trobarem que ens en podem sortir. Estic molt contenta, abans que parlaves de l'1 d'Octubre, perquè els nostres nens van sortir al carrer. Perquè vaig pensar que els havíem educat molt bé. Perquè són antifeixistes, valents, molt macos? i penses que l'has educat tota la vida perquè sigui així, i ara igual te'l castiguen, però és com l'he educat jo, i com a mi em sembla que han de ser les coses. L'educació ho és tot.

**I el moviment feminista actual, com el veus? Tu has estudiat organitzacions com Mujeres Libres, pionera en el seu moment a l'Estat espanyol, però no sé si també en algunes coses en un entorn més europeu o mundial? Com veus ara el moviment, amb relació a tota aquesta història que tu has investigat?**

El veig amb moltes alternatives diferents. Primer hi havia un moviment feminista com més unitari, però darrerament han aparegut totes aquestes noves sexualitats, hi ha hagut un debat. Tot i que a vegades el debat s'enquista en posicions molt personalistes, i és una pena. Hem de ser molt tolerants amb tothom, que tothom té sentiments, i contra els sentiments no es pot lluitar; hem de respectar tot allò que la gent sent, i que la gent pensa. I tothom té dret a definir-se com vulgui. Ara bé, tampoc vull que ens esborrin a les dones. Perquè ara ja sembla que per part sobretot d'un capitalisme molt liberal, hi ha un intent d'esborrar les dones, que encara siguem les secundàries en tots els processos? El procés dels ventres de lloguer, per exemple, és molt perillós, perquè una cosa és fer una acció altruista, i una altra que es creïn granges de dones, com pot passar en antics països de l'Est o Àsia.

*[Un resum d'aquesta entrevista va ser publicat originàriament a Cooperació Catalana]*